

✚ *El sistema financiero de la Edad Media: instrumentos y métodos*, coord. Pere Ortí Gost i Pere Verdés Pijoan, València, Publicacions de la Universitat de València, 2020, 510 p.

A la introducció del present llibre, Pere Ortí i Pere Verdés destaquen que, encara que els estudis de les darreres dècades han pogut demostrar com el crèdit impregnava el conjunt de la societat occidental baixmedieval, no han arribat a concretar alguns dels seus aspectes fonamentals, com va ser la construcció d'aquest sistema, les seves característiques precises o l'abast del seu entramat.

L'obra que coordinen, i que té el seu origen en un col·loqui celebrat a Cardona l'any 2013 i organitzat pels projectes d'investigació «Mercado financiero y pequeñas ciudades en la Cataluña nororiental de los siglos XIV y XV» i «Financieros al Servicio del poder en la Corona de Aragón (s. XIV-XV): métodos, agentes y redes», busca contribuir a aquestes qüestions amb setze articles que tracten les característiques i difusió dels diferents instruments del crèdit, els registres comptables de les relacions creditícies i els seus agents financers, tant en l'àmbit català com europeu.

El llibre es divideix en tres apartats. El primer conté un conjunt de quatre treballs dedicats o bé a l'estudi d'un determinat instrument de crèdit o a les institucions relacionades amb aquestes transaccions. El primer article, «Crédit et rentes en grain dans les campagnes normandes (XIIIe-XIVe siècles): À propos d'une enquête en cours», de Mathieu Arnoux, es centra en les rendes frumentàries a la zona de la Normandia. L'estudi de cas de l'abadia de Savigny, a la parròquia de Thaon, demostra que les institucions religioses invertien en la comunitat rural local; a partir de la segona meitat del segle XIII, ho feien amb l'adquisició de rendes de cereals que es constituïen com a instrument de crèdit i resultaven en inversions beneficioses pels monjos. L'ús del cereal com a moneda alternativa indica que el mercat local comptava amb un nivell d'abundància i regularitat en les provisions que permetria als actors invertir o augmentar les seves propietats. L'instrument de les rendes en cereals es va mantenir durant el segle XIV, ja que podia esquivar la inestabilitat monetària de l'època al no dependre de les polítiques del monarca.

A continuació Jaco Zuijderduijn, a «Foreign investment in public debt in the Northern Low Countries, fifteenth to sixteenth centuries», tracta el mercat de les rendes a les ciutats del nord dels Països Baixos durant els segles XV i XVI. Observa, especialment a través de l'estudi de les ciutats de Leiden, Groningen i Nijmegen, que un considerable nombre de creditors d'aquesta regió eren forasters animats pels governants a invertir en el deute públic de les ciutats, cosa que facilitava que el capital es distribuís entre inversors que buscaven oportunitats en ciutats necessitades de fons; d'aquesta manera, l'article qüestiona la tesi que la finança pública era un assumpte estrictament local. Tanmateix, explica que el fet d'ajuntar l'oferta i la demanda va provocar que les taxes d'interès fossin, especialment al sud i al centre d'Holanda, molt similars tant a les grans i petites ciutats com a les viles.

David Carvajal de la Vega, a «Finanzas i fiadores en el sistema financiero castellano a fines del Medievo: instituciones generadoras de confianza», estudia la figura jurídica de la fiança i el fiador, poc considerada per la historiografia però amb una evident vigència al segle XV, coincidint amb la consolidació del sistema financer castellà. A partir dels registres notariais de l'entorn valisoletà, on la fiança apareix a nombrosos documents vinculats a les operacions del crèdit, es conclou que va ser un important mecanisme destinat a dotar les transaccions de seguretat i confiança. En la majoria de casos, el fiador es tractava d'una persona que, motivada per vinculacions familiars, laborals o socials, i emparada per una condició socioeconòmica sovint elevada, assumia el risc d'enfrontar-se a execucions de deutes; aquests processos eren suficientment comuns per demostrar que la presència del fiador a la documentació era molt més que un simple formalisme.

«Credit agreements and litigation over debt in English manorial courts», de Phillipp R. Schofield, parla del paper dels agents externs en els litigis per deutes relacionats amb el crèdit durant els segles XIII i XIV. L'article descriu les característiques dels processos i com podien intervenir terceres parts, identificades com a advocats i en ocasions camperols o professionals, que arribaven a tenir una gran influència en el procés, especialment en una època en què les corts senyorials

es trobaven en un moment d'evolució. Els senyors estaven preparats per respondre a aquesta influència externa i, per tant, s'observa com les corts s'acomoden a les necessitats dels litigants, especialment dels rics.

Amb el següent treball comença un apartat de sis articles dedicat al desenvolupament del sistema financer en general en què es destaca el paper del crèdit en aquesta evolució. La hisenda municipal és l'objectiu de l'estudi de Mario Lafuente Gomez a «La hacienda municipal de Zaragoza en la segunda mitad del siglo XIV: operaciones y relaciones crediticias». El text analitza la seva estructura a partir de tres quaderns d'albarans de la majordomia trobats als fons notariais de Saragossa, que permeten estudiar els moviments econòmics ordinaris i extraordinaris del municipi; són aquests últims els que representen una mobilització de major capital, especialment a l'entorn de les dècades de 1350 i 1360, en el marc de les guerres empreses per la monarquia aragonesa. A Saragossa, l'increment de la pressió fiscal exercida sobre els municipis va ser eventualment assumida través de la venda de censals i/o violaris, cosa que al seu torn va obligar, per tal de fer front al subseqüent endeutament, a exercir una fiscalitat indirecta sobre la població a partir de la recaptació d'un impost sobre el consum, la *sis*. Es demostra així la correlació entre els processos d'endeutament censal i la consolidació dels impostos indirectes.

L'estudi de la hisenda també ocupa un paper destacat en el següent article, «Los libros del racional de Manresa (1408-1412). La clave de un sistema financiero municipal», de Pere Verdés Pijuan, que es centra en la figura de l'interventor, o racional, de Manresa. Documentat a la ciutat a partir de mitjans del segle XIV, el racional autoritzava les ordres de pagament, revisava periòdicament els comptes i controlava diverses operacions dins el complex entramat d'administracions municipals que componia la tresoreria, o clavaria, de la ciutat. El racional disposava de registres propis: els anomenats llibres diaris, o manuals, i els llibres majors. En les operacions consignades als dos llibres, l'autor veu una comptabilitat que defineix com «de partida doble imperfecta» (184), de naturalesa semblant a la dels mercaders coetanis, encara que aplicada a l'àmbit públic: amb un

registre de compensació de deute positiu i negatiu en els comptes oberts a cada individu relacionat amb l'administració de la comunitat.

«Los cambistas Dusai-Gualbes como gestores de la décima de 1371: estudio del *modus operandi* y de la red clientelar en la Corona de Aragón», de Jordi Morelló Baget i Esther Tello Hernández, es centra en l'activitat creditícia de dos grans banquers del segle XIV, Eimeric Dusai i Jaume de Gualbes, que van actuar al servei de Pere el Cerimoniós durant un context en què les finances reials havien arribat a ser insuficients per fer front a la política del monarca i als deutes contrets per causes bèl·liques. El 1371, Pere el Cerimoniós, en compensació per un préstec atorgat pels dos banquers, els va nomenar gestors i comissaris de la décima eclesiàstica que li havia estat concedida pel Papa per tal de fer front a les revoltes de l'illa de Sardenya. Gualbes i Dusai es van convertir en els principals actors d'un entramat de recaptació relativament complex; els diners es va destinar a sufragar, en la seva major part, assumptes no relacionats amb Sardenya. Tot i això, l'article proposa que les retribucions que van rebre per la gestió de la décima van ser suficients per compensar el préstec del monarca, sense indicacions que les operacions es tanquessin de forma problemàtica o en fals.

S'ha conservat poca documentació pertanyent a les taules de canvi que permetin conèixer amb precisió el seu funcionament, tal i com explica Albert Reixach Sala al següent article, «Tècniques bancàries a la Catalunya baixmedieval en el mirall de la documentació notarial». A partir de la documentació notarial de la ciutat de Girona, l'autor valora les fonts de què disposa per al seu estudi; una qüestió condicionada d'entrada per la validesa jurídica que atorgava una simple anotació als llibres de les pròpies taules, que no s'han conservat. Tot i això, les operacions més complexes, amb diversos actors o que s'allargaven en el temps, podien ser registrades davant notari; aquests documents serveixen per aproximar-se a les operacions que es realitzaven a les taules. També s'estudia la documentació *post-mortem* del canvista gironí Ramon Medir, que ofereix informació sobre diverses pràctiques referents a les taules de canvi.

«Paying with debts: the use of credit as means

of payment in the Late Middle Ages», d'Antoni Furió, estudia les transaccions que es pagaven amb préstecs en contra de tercers mitjançant l'anàlisi d'un complicat procés relacionat amb els deutes d'un negociant valencià anomenat Berenguer Enyec, que inclou un conjunt de ventes, transferències de deute, establiments emfitèutics, acords extrajudicials i promeses de pagaments. A partir d'aquesta documentació, Furió demostra com la venda de crèdit va contribuir al dinamisme del mercat de la terra en facilitar la compra de parcelles o bé forçant la seva venda a causa de deutes.

A «Crèdit i estratègies comercials a les corts jurisdiccionals d'abast local (segles XIV–XV)», Xavier Marcó i Lluís Sales reivindiquen el potencial dels llibres de les corts jurisdiccionals del batlle —una font relegada per la historiografia— per estudiar el crèdit i la morositat, mitjançant l'estudi de cas de les poblacions de Sant Feliu de Guíxols i de Caldes de Malavella. A partir dels seus llibres de batlle es poden resseguir els processos contra els morosos de la comunitat, que podien derivar en diverses accions contra el deutor, com la immobilització forçosa dels béns i, en casos més extrems, la seva venda en subhasta; un procediment poc representat a ambdues corts que evidència una tendència a no actuar de forma massa expeditiva per tal de no ocasionar tensions en una societat que havia de viure del crèdit. Les similituds en la forma de procedir permetien a les corts interactuar en casos que afectaven diverses jurisdiccions, una estabilitat institucional necessària per fer fluir el mercat.

L'últim apartat consta de sis articles dedicats als agents que participaven en les operacions de crèdit. S'inicia amb «El crédito judío en la economía de las pequeñas ciudades: el caso de la vila de Peralada, circa 1300», de Victor Farías Zurita, que té l'objectiu d'estudiar el collectiu jueu en aquesta vila a partir de la documentació notarial, especialment la seva dedicació preferent a l'activitat del préstec del crèdit amb interès. L'article descarta les explicacions tradicionals, com l'exclusió dels jueus d'altres activitats econòmiques o la prohibició de la usura imposada a cristians, i defensa que era fruit d'una decisió voluntària dels jueus, ja que comptaven amb certs avantatges: una educació adient per a aquesta activitat o el favor d'uns

poders locals desitjosos d'atraure creixement econòmic a llocs on la progressiva urbanització a petita escala estava generant demanda de capitals, com era el cas de Peralada.

«El papel del crédito en la vida del campesinado andaluz en la Baja Edad Media», de Mercedes Borrero Fernandez, es centra en el paper que va tenir el crèdit en la vida dels camperols durant l'etapa de desenvolupament econòmic del camp andalús al segle XV i fins a l'inici de les fractures del sistema a la primera meitat del segle XVI. Per explicar aquest procés, assenjala la importància fonamental del paper del crèdit, que tant va ser un motor d'expansió econòmica com un eventual factor de crisi, ja que les diferents formes d'obtenció del crèdit, com la venda anticipada de collites o treball i el crèdit no monetari, van generar un eventual endeutament crònic que va derivar en fenòmens especialment negatius pels camperols, com la hipoteca o pèrdua dels seus béns, en especial les terres familiars.

«Diversité et interactions des acteurs du crédit urbain: réseaux, outils, implications socio-politiques dans les Pays-Bas Méridionaux au XIVe siècle», de Claire Billen, estudia el crèdit en les viles dels Països Baixos meridionals, en un escenari on totes les capes de la població buscaven liquiditat i es produïa una col·laboració constant entre els actors del crèdit i del préstec. Els mercaders llombards van tenir un paper essencial i es van mostrar presents en tots els nivells comercials, beneficiats tant per la protecció de les autoritats com per una cultura del crèdit preexistent als territoris als quals van arribar. Les cases de canvi, controlades per les viles, van jugar un paper notable en el mercat del crèdit i van dotar el mercat d'una fluïdesa essencial per l'atractiu econòmic de les grans ciutats.

«El paper dels canvistes valencians en l'incipient negoci fiscal del segle XIV», de Vicent Baydal Sala, els canvistes que van actuar al regne de València fins a mitjan segle XIV, en un context en què l'augment de les necessitats de la Corona, lligades fonamentalment als conflictes bèl·lics, va oferir als canvistes importants oportunitats d'enriquiment, especialment a causa de l'aparició d'una fiscalitat local indirecta en l'àmbit municipal. Els canvistes valencians, alhora que exercien com a prestadors, es van convertir en gestors de

préstecs, tant pel monarca com pels municipis endeutats. Els canvistes també van participar en l'arrendament de les *cises* que començaren a establir-se durant aquesta època per fer front al deute.

«La prima sperimentazione di banca pubblica cittadina: I Monti di Pietà tra Medio Evo ed Età Moderna», de Maria Giuseppina Muzzarelli, versa sobre el funcionament i estructura dels Monts de Pietat italians, que tenien com objectiu crear una banca que proporcionés serveis financers a les ciutats al límit de la pobresa, una caritat traduïda en préstecs a baix interès que va ser sostinguda per l'autoritat ciutadana.

Finalment, «La Iglesia como institución acreedora: el proceso de constitución de la Caja de las Cotidianas Distribuciones de Cardona (1350-1450)», de Andrés Galera Pedrosa, aborda el protagonisme de l'església com a actora del crèdit censalista durant la segona meitat del segle XIV, a partir de l'exemple de mossèn Romeu de Fontanelles, un home que va exercir una intensa activitat de compravenda de censals morts a títol privat fins al punt d'incórrer en una controvèrsia amb els prohoms i cònsols de la vila, que consideraven aquesta activitat un lucre personal finançat amb les rendes de la seva església. Aquest exemple es situa en el rerefons de l'inici del crèdit caritatiu, destinat a les persones amb més necessitats entre la menestralia urbana o els estaments rurals.

Aquest volum recopila un conjunt d'articles d'investigadors especialitzats en l'estudi dels agents del crèdit cristians i jueus, particulars o vinculats a institucions religioses; prestataris d'àmbits rurals i urbans; institucions públiques i privades, tant dins el context català com l'europeu. Podem constatar-hi la idea, presentada a la introducció del llibre, que el crèdit impregnava el conjunt de la societat baixmedieval, així com observar/valorar les múltiples línies de recerca que suscita la matèria en la historiografia actual i per a les quals aquesta obra constitueix una interessant aportació.

Alba Pérez
Universitat de Girona

✎ Pedro Manuel de URREA, *Penitencia de amor y prosas alegóricas*, ed. María Isabel Toro Pascua, Alcalá de Henares, Instituto Universitario de Investigación Miguel de Cervantes (Colección Ficción Sentimental, 7), 2019, 253 p.

La profesora María Isabel Toro Pascua, de la Universidad de Salamanca, edita en un solo volumen independiente las cinco obras en prosa que Pedro Manuel Ximénez de Urrea (1485–1524) dio a la estampa en la segunda edición de su *Cancionero*, en 1516. Se recogen así, en este libro, cuatro prosas de tipo alegórico junto a la *Penitencia de amor*, un curioso híbrido literario que conjuga, por un lado, los rasgos característicos de la ficción sentimental, al modo de la tradición ovidiana del arte de amores, y un realismo y dramatismo de corte celestinesco, por otro. Precede a la obra una exhaustiva introducción, que nos aproxima a la biografía del fecundo autor aragonés y nos ofrece un análisis profundo de las prosas editadas. Se trata de un estudio totalmente nuevo, que amplía el que ya realizó para la edición del *Cancionero* publicada en 2012.

A lo largo de dicho estudio descubrimos quién fue Pedro Manuel de Urrea, segundo hijo del conde de Aranda y él mismo señor de Trasmoz, un noble con una desusada inclinación por la literatura. En los sucesivos prólogos que dirigía a su madre, quien había sido la protectora de sus posesiones y a la que dedicaba todas sus obras, Urrea reconoce inquietarse por la calidad literaria de las mismas, a la vez que manifiesta su preocupación por las críticas negativas de los posibles lectores. Ello delata en él una vocación creadora muy consciente que sobrepasa el simple carácter de entretenimiento que se supone había de mantener la literatura en los entornos cortesanos. En este mismo sentido, insiste en que su deseo es que no se impriman ni se difundan sus obras, detalle en el que Toro Pascua señala un falso recelo, como se demuestra a través de la propia historia editorial: la primera edición de su *Cancionero* apareció en 1513, en 1514 se imprimió la *Penitencia de amor* junto a otros cinco poemas amorosos, y en 1516 apareció la segunda edición del *Cancionero*, que incluía todo lo publicado en 1513, la *Penitencia*, nuevos poemas, y cinco églogas dramáticas (con las que se inicia el teatro culto en Aragón) y cua-